

«6D030100 - Құқықтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылған

КУСАИНОВА АЙНУР КАЗЫБЕКОВНАНЫҢ

«Қазақстан Республикасындағы электронды құжат айналымы аясындағы қатынастарды азаматтық құқықтық реттеу» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертация Қазақстан Республикасындағы электрондық құжат айналымы саласындағы қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеу мәселелерін зерттеуге арналған. Жұмыста электрондық құжат айналымы саласындағы ұғымдық аппаратты анықтаудың теориялық тұжырымдамалары зерделенді; электрондық құжат айналымы саласындағы қатынастарды реттейтін халықаралық заңнама нормаларының дамуы қарастырылды және осы нормаларды Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына имплементациялау бойынша ұсыныстар енгізілді; АҚШ, Канада, Эстония, Италия, Франция және Еуропалық Одақтың басқа да мемлекеттерінің, сондай-ақ Азия өңірі елдерінің электрондық құжат айналымын қамтамасыз ету тәжірибесі зерделенді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Ғылыми-техникалық прогрестің адам қызметінің барлық салаларына әсер етуінің негізгі факторларының бірі ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану болып табылады. Олардың дамуының қазіргі деңгейінде ақпаратпен жұмыс істеу (жинау, талдау, сақтау, тарату және т.б.) тезірек, тиімдірек жүзеге асырылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен пайдалану жаңа құқықтық құрылым ретінде электрондық құжат айналымы саласындағы қатынастарды жүйелі зерттеуді талап етеді.

Зерттелетін тақырыптың өзектілігі ел Президентінің жыл сайынғы Жолдауында мемлекет алдында қойылған міндеттер аясында да даусыз. 2020 жылы 1 қыркүйекте Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев Қазақстан халқына «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты жыл сайынғы Жолдауын арнады. Қ.К. Тоқаев өз үндеуінде мынаны анықтады: «ведомствоаралық өзара іс-қимылда және азаматтармен қарым-қатынас кезінде қағазды пайдаланудан бас тартуға ұмтылу қажет. Жыл соңына дейін неғұрлым талап етілетін анықтамалар мен қағаз растамаларды (47 анықтаманың 30-ы) алып тастауды, ақпаратты цифрлық растауды қамтамасыз етуді тапсырамын».

Осыған байланысты электрондық құжат айналымын ұйымдастырудың құқықтық аспектілері сияқты ақпараттық саланың маңызды элементін түсіну өте маңызды.

Зерттеу тақырыбының ғылыми зерттелу дәрежесі.

Қазақстанда электрондық құжат айналымы саласындағы қатынастарды құқықтық реттеудің азаматтық-құқықтық аспектілеріне арналған іргелі ғылыми зерттеулер жоқ. Сонымен қатар, қазақстандық жетекші ғалым-цивилистердің жекелеген ғылыми зерттеулерін бөліп көрсетуге болады. Осылайша, М.К. Сүлейменов өз еңбектерінде электрондық құжат айналымын азаматтық-құқықтық реттеу мәселелері фрагменттік түрде қаралды. Атап айтқанда, онлайн-мәмілелердің құқықтық табиғаты мен жасасу мәселелері қаралды. Келісімшарт жасасудың арнайы нысандарының – «ақылды» келісімшарттардың пайда болуы талданды; "цифрлық актив" ұғымы электрондық-цифрлық нысандағы мүлік ретінде қарастырылады.

Шет елдердің заңнамасы бойынша электрондық нысанда шарттар жасасу ерекшеліктерін өз мақаласында Ф.С. Карагусов зерттеді. Оның еңбектеріндегі зерттеу тақырыптарының бірі электрондық ақша арқылы төлемдерді жүзеге асырудың ерекшеліктері болып табылады.

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, оның ішінде электрондық құжат айналымы саласына қатысты проблемаларды А.Е. Жатқанбаева зерттеді.

Электрондық құжат айналымының құқықтық аспектілері мәселелерін зерттеумен Е.А. Шелепина, С. и. Семилетова, Е. Ю. Шишаева, Д. В. Шибаев айналысты.

ЭСҚ пайдалануды құқықтық реттеу мәселелеріне Маньшин С.В., Квашнин В. И., Р. О. Халиков сияқты зерттеушілердің жұмыстары арналған.

Электрондық коммерция және сауда саласындағы мәмілелерді құқықтық реттеу мәселелерін А.С.Косарев, Н.В. Миненкова, а. в. Красикова талдады. В. Ю. Моченовым, А. Абдуджалиловым.

Электрондық құжат айналымын, ақпараттық ресурстарды пайдалануды құқықтық реттеудің негізгі міндеттерінің бірі ақпаратқа қол жеткізу және оны қорғау тәртібін айқындау проблемасы болып табылады.

Электрондық құжат айналымының түрлі аспектілерін зерттеу саласындағы ғылыми жұмыстардың үлкен көлемін шетелдік зерттеушілер жүзеге асырды, олардың қатарында Stephen Mason, Christina Ramberg, Catherine Walsh, Ingrid Pappel, Roxana Motefi, Taavi Kotka, Stephen E. Blythe, Kamini Bharvada, Dina Prokić, Parviz Bagheri және Thomas Hoffmann.

Зерттеу объектісі. Зерттеу объектісі азаматтық айналымда электрондық құжат алмасу жүйесін пайдалануға байланысты қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеу пәні азаматтық айналымда құжаттармен электрондық алмасу жүйесін пайдалануға байланысты туындайтын ақпараттық қатынастарды реттейтін Қазақстан Республикасы мен шет елдер заңнамасының құқықтық нормалары, сот практикасы мен құқықтың қазіргі заманғы доктриналық ережелері болып табылады.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты азаматтық айналымның экономикалық мақсатты қамтамасыз ету мақсатында пайдалануды азаматтық-құқықтық қамтамасыз ету туралы толық түсінікті әзірлеу арқылы, Қазақстан

Республикасындағы электрондық құжат айналымы институтының мәні мен мазмұнын зерттеу және оны жетілдіру жолдарын ұсынады.

Зерттеудің қойған мақсатына қол жеткізу үшін зерттеудің пәні мен объектісіне сүйіне отырды, мынандай міндеттер қойылды:

- электрондық құжат айналымы институтының даму тарихын және қазіргі жағдайын және категориялық аппаратын анықтау мәселелерін қарастыру;

- азаматтық құқықтық қатынастарда электрондық құжат айналымы жүйесін пайдалануды қамтамасыз ететін отандық заңнама нормаларын, халықаралық актілерді және халықаралық тәжірибені талдау;

- «электрондық құжат», «азаматтық айналым» категориялары призмасы арқылы электрондық құжат айналымының түсінігі мен құқықтық мәнін ашу және «электрондық азаматтық айналым» ұғымымен байланысын анықтау;

- Қазақстан Республикасында азаматтық айналымдағы электрондық құжаттармен алмасу жүйесін қолданудың қазіргі заманғы азаматтық-құқықтық ерекшеліктерін, оның ішінде мәмілелер жасау кезінде, олардың жасалу ерекшеліктерін, қатысушылардың құқықтық мәртебесін және оларды жүзеге асыру әдістерін айқындау; сәйкестендіру;

- азаматтық айналымда олардың ұғымдары мен түрлерін анықтай отырып, электрондық цифрлық қолтаңбаны және электрондық құжаттарды растаудың басқа әдістерін қолдану теориясы мен тәжірибесінің мәселелерін зерттеу;

- электрондық құжат айналымын пайдалану процесінде шектеулі қолжетімді ақпаратқа және дербес деректерді қорғауға құқықты заңнамалық қамтамасыз етудің заманауи мүмкіндіктерін анықтау;

- қолданыстағы заңнама нормаларын және электрондық құжат айналымын пайдалану тәжірибесін жетілдіру бойынша ұсынымдар мен ұсыныстар әзірлеу.

Диссертациялық зерттеудің әдістемелік негізі. Диссертациялық зерттеу барысында ғылыми танымның әртүрлі әдістері қолданылды. Олардың ішінде мыналарды бөліп көрсету қажет: тарихи әдіс; формальды-логикалық әдіс; талдау және синтез әдісі; құрылымдық-жүйелік әдіс; құқықтық салыстыру әдісі; статистикалық әдіс; логикалық әдіс; қорыту әдісі және т. б.

Зерттеудің нормативтік негізін ҚР Конституциясын, ҚР Конституциялық заңдарын, заңдарын және басқа да нормативтік құқықтық актілерін; электрондық құжат, электрондық цифрлық қолтаңба және электрондық коммерция саласындағы халықаралық Модельдік және үлгілік заңдарды жасады. "Цифрлық Қазақстан" және "Ақпараттық Қазақстан-2020" сияқты мемлекеттік бағдарламалар жүйесін ерекше атап өткен жөн.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығын қорғауға шығарылатын мынадай негізгі тұжырымдар айқындайды:

1. Ақпарат электрондық жеткізгіште электрондық цифрлық нысанда ұсынылатын және түпнұсқалығы электрондық қолтаңба арқылы куәландырылатын құжатты белгілейтін "электрондық құжат" ұғымын

пайдалану туралы автордың ұстанымы субъектілерді анықтаудың заңды түрде бекітілген цифрлық әдістері ретінде түсініледі.

2. Ақпараттық технологияларды және телекоммуникациялық жүйелерді пайдалануға байланысты құжат айналымы процестерінің кешенін электрондық құжат айналымы деп тану негіздемесі: мынадай өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет:

(а) «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ Заңының 1-бабының 13-тармағы мынадай редакцияда жазылсын: «13) Электрондық құжат айналымы – электрондық құжат айналымының жиынтығы цифрлық технологиялар мен телекоммуникациялық жүйелерді пайдалана отырып, электрондық құжаттарды жасау, өңдеу, жіберу, беру, қабылдау, сақтау, пайдалану, қорғау процестері»;

3. Автордың азаматтық айналым шеңберіндегі электронды айналымды бөлу туралы ұсынысы. Электрондық азаматтық айналым ретінде тануды негіздеу ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (электрондық байланыс құралдарын) пайдалана отырып, электрондық-цифрлық нысанда электрондық құжаттар алмасу арқылы азаматтық құқық объектілеріне қатысты заңдық маңызы бар іс-әрекеттер жасау.

4. «Электрондық коммерция» ұғымын оның түрлерін, атап айтқанда «электрондық сауда» (электрондық нысандағы сауда), «электрондық нысанда қызметтер көрсету» және «электрондық нысандағы жұмыстарды орындау» түрлерін анықтай отырып, жалпы тектік санат ретінде пайдалану туралы авторлық ұстаным.

5. «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ Қазақстан Республикасының заңына мынадай өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігімен «қол қоюшы тұлға» ұғымының заңнамалық анықтамасына өзгерістер енгізу ұсынысымен сәйкестендірудің әртүрлі тәсілдерін пайдалана отырып, электрондық құжат айналымына қатысушылардың құқықтық мәртебесінің және олар электрондық цифрлық нысанда жасайтын мәмілелердің ерекшеліктерін анықтай отырып, қазіргі заманғы электрондық құжат айналымы жүйесінің авторлық сипаттамасы қалыптастырылды:

(а) «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабының 6-тармағымен мынадай редакцияда толықтырылып, баяндау:

«қол қоюшы тұлға-толық азаматтық әрекет қабілеттілігі бар жеке тұлға, заңды тұлғаның уәкілетті органы немесе электрондық цифрлық қолтаңбаның жабық кілтін заңды түрде иеленетін және оны электрондық құжатта пайдалану құқығы бар жеке тұлға немесе мемлекеттік органның лауазымды тұлғасы»;

(б) «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ Қазақстан Республикасы Заңының 10-бабы мынадай редакциядағы 4-тармақпен толықтыру:

«Құжатты мөрмен бекіту туралы талап болған жағдайда, электрондық цифрлық қолтаңбамен қол қойылған электрондық құжат қағаз түріндегі нысанда, өз қолы қойылған қолтаңбамен және мөрмен расталған құжатқа теңестірілген болып табылады».

6. «Электрондық қолтаңба», «цифрлық қолтаңба», «электрондық цифрлық қолтаңба», «цифрлық қолжазба қолтаңбасы» ұғымдарының арақатынасы туралы дәлелді авторлық ұстаным өзара қиылысатын ұғымдар ретінде, бұл ретте «электрондық қолтаңба» және «цифрлық қолтаңба» ұғымдары электрондық қолтаңбалардың барлық түрлерін, ал «электрондық цифрлық қолтаңба» және «цифрлық қолжазба қолтаңбасы» ұғымдары оның түрлерін білдіретін жалпы тектік санат ретінде қаралуға тиіс. Электрондық цифрлық қолтаңбаның заңнамалық анықтамасына тиісті өзгерістер енгізу туралы ұсыныс.

7. Электрондық құжат айналымы жүйесінде дербес деректерді қорғау жөніндегі қатынастардың объектісі ретінде танылуын негіздей отырып, үшінші тұлғалардың тұлғаның дербес деректерімен кез келген іс-әрекеттер жасауын оның келісімінсіз шектеуге, сондай-ақ дербес деректер операторларының іс-әрекеттеріне бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін өкілеттіктер ретінде дербес деректерге арналған құқықтың мазмұны туралы қалыптастырылған авторлық ұсыныс материалдық және электронды тасымалдаушыларда тіркелген, оларға қатысты оларды заңсыз пайдалануды және/немесе жария етуді болдырмау мақсатында шектеулі қол жеткізу режимі белгіленген нақты немесе потенциалды коммерциялық немесе әлеуметтік құндылыққа ие.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңыздылығы. Зерттеудің теориялық маңыздылығы онда алғаш рет электронды құжат айналымы саласындағы қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеу мәселелері кешенді түрде зерттелгендігінде.

Практикалық құндылығы-кешенді талдау негізінде электрондық құжат айналымы саласындағы қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеу тетігін жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізіледі.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Заң факультетінің Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасында орындалған.

Диссертациялық зерттеудің негізгі қорытындылары 9 ғылыми мақалада, соның ішінде Scopus базасындағы 1 халықаралық рецензияланатын журналда, ҚР БҒМ Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған 4 ғылыми басылымда және халықаралық конференциялар материалдарында жарияланды.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертация кіріспеден, жеті бөлімді біріктіретін үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған нормативтік актілер мен әдебиеттердің библиографиялық тізімінен тұрады.